

ТУРКИЯ МИГРАЦИОН СИЁСАТИНИНГ ШАКЛЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Тўлқин Чўллийев - Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети тадқиқотчиси

Аннотация: Туркия охириги юз йилликда миграция жараёнининг энг марказида турувчи субъектга айланиб улгурди. Буни бир неча омиллар билан изоҳлаш мумкин бўлса-да, энг асосий сабаб сифатида мамлакатнинг Ўрта Шарқ ва Шимолий Африка (MENA – Middle East and North Africa) минтақасининг марказида жойлашганлигини кўрсатиш мақсадга мувофиқ. Туркияда миграцион жараёнларнинг барча турлари кузатилди ва кузатилмоқда. Шу жиҳатдан, миграция феномени моҳиятини тўла англаш учун Туркия кейси жуда катта фундаментал сабоқ беради. Мақолада мамлакатда миграцион сиёсатнинг шаклланиши, ривожланиши, ўзига хосликлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: миграция, миграцион сиёсат, Туркия, миграцияни даврлаштириш, миграция менежменти.

Аннотация: В прошлом веке Турция стала одним из центров миграционных процессов в мире. Это можно объяснить несколькими факторами, но стоит отметить, что основная причина заключается в том, что страна расположена в самом сердце региона Ближнего Востока и Северной Африки (MENA - Middle East and North Africa). В Турции можно было наблюдать все виды миграционных процессов и этот тренд продолжается по сей день. В этом отношении, пример Турции дает очень ясно понять природы феномена миграции. В статье анализируются становление, развитие и особенности миграционной политики страны.

Ключевые слова: миграция, миграционная политика, Турция, периодизация миграции, менеджмент миграции.

Abstract: In the last century, Turkey has become one of the centers of migration processes in the world. This can be attributed to several factors, but it is worth noting that the main reason is the country's location in the heart of the Middle East and North Africa (MENA) region. All types of migration processes were observed in Turkey and this trend continues to this day. In this respect, the example of Turkey is very essential to comprehend the nature of the migration phenomenon. The article analyzes the formation, development and features of the country's migration policy.

Keywords: migration, migration policy, Turkey, periodization of migration, migration management.

Кириш. Миграцион жараёнларни ўрганимизда, шунга амин бўлишимиз мумкинки, ушбу жараёнларда, асосан, учта акторлар иштирок этишади: донорлар, мигрантлар ва реципиентлар. Бироқ миграция бўйича дастлабки тизимли тадқиқотлар давомида, юбуровчи давлат “халқаро миграция ҳажми ва таркибига жиддий таъсир қилувчи агент” сифатида кўрилмаган[1]. Охириги йилларга келиб, мазкур тенденция ўзгарди. Донор мамлакатлар ҳам миграция кўламига жиддий таъсир қила олувчи актор бўла олишлари бир қатор давлатлар томонидан амалда исботланди. Хусусан, Туркия кейси йиллар ўтгани сари миграциянинг турли хил шакл ва кўринишлари юзага келишини, миграция жараёни бир жойда қотиб қолмасдан тўхтовсиз равишда ривожланадиган феномен эканлигини, ва ҳаттоки, миграция сифат жиҳатдан мукаммалашганда, миграцион оқим тескари (яъни реципиентдан донорга) бўлишини кўрсатди.

Илмий адабиётлар шарҳи. Туркиядаги миграцион жараёнлар бўйича бир қатор фундаментал илмий ишлар олиб борилган. Хусусан, Туркия миграцион сиёсати, Стовассер (2002), Мартин (2002), Киришжи (2003), Жанполат (2012), Ичдуйгу ва Аксел (2013), Билгили ва Агими (2015), Айдин (2016), Ҳользманин, Фукс, Пачажи Элиток ва Дейл (2016) кабиларнинг тадқиқотларида тизимли тарзда таҳлил

қилинган [2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9]. Стовассер (2002) туркларнинг Германия фуқароларига айланиши масалаларини тадқиқ қилган бўлса, Мартин (2002) Германиядаги миграция менежментини ўрганган. Киришжи (2003) эса, охириги йилларда кузатилаётган тескари тенденция – Туркиянинг эмиграция давлатидан иммиграция давлатига айланаётганини аниқлаган.

Жонполат (2012) томонидан мавжуд воқеликни инобатга олган ҳолда, Туркия ва Европа Иттифоқи орасидаги миграцион жараёнлар таҳлил қилинган, миграцион сиёсатни оптималлаштириш учун тавсиялар берилган. Ичдуйгу ва Аксел (2013) эса, XX аср бошидан ҳозиргача бўлган даврда Туркия миграцион сиёсати эволюциясини тизимлаштирган. Билгили ва Агими (2015) мигрантларнинг борган жойларига интеграциялашувида институтларнинг роли муҳим эканлигини исботлаб беришган бўлса, Айдин (2016) Туркия ва Германия орасидаги ҳозирги мавжуд муносабатларни инобатга олган ҳолда, миграцион сиёсатни такомиллаштириш кераклигини очиб берган. Ҳользманин, Фукс, Пачажи Элиток ва Дейл (2016) томонидан ҳам муҳим тадқиқотлар олиб борилган. Улар халқаро меҳнат муҳожирлари учун фойда олиш имкониятларини, бу йўлда институтларнинг ўрни қандай эканлигини Германия ва Туркия мисолида баҳолашган. Туркиядаги миграцион жараёнларни ўр-

ганганимизда шуни кўришимиз мумкинки, мазкур жараёнлар XX асрга келиб кўлами жиҳатдан жуда кенгайди. Ушбу даврдаги миграция Туркия жамияти таркиби ва табиатини бутунлай ўзгартириб юборди. Бу феноменнинг энг асосий характерли жиҳати шундаки, Туркия мамлакат ичидаги ва ташқи аҳоли мобиллигини модернизация жараёнида бевосита ва билвосита қўллаш олди. Эмиграция ҳам, иммиграция ҳам замонавий Туркия давлати сиёсатининг ажралмас қисми бўлди. Мисол учун, Туркия ғарбийлаштириш сари йўналиш олганда, шаҳарлаштириш давлатнинг асосий сиёсатига айланди. Натижада, миллионлаб аҳоли қишлоқ жойларидан шаҳар жойларига,

кейинчалик Туркиядан бошқа давлатларга кўча бошлашди (Ичдуйгу ва Аксел, 2013).

Асосий қисм. Туркия миграцион сиёсатидаги энг асосий нуқталарни турли олимлар турли хил талқин қилишади. Шуларнинг энг диққатга сазоворлари Ичдуйгу ва Аксел (2013) ҳамда Айдин (2016) томонидан тизимлаштирилган даврий кетма-кетлик ҳисобланади. Бунда, Ичдуйгу ва Аксел Туркия миграциясига глобал миқёсда баҳо беришга уринган бўлса, Айдин Туркия ва Германия ўртасидаги миграцион жараёнларни даврлаштирилган.

Ичдуйгу ва Аксел Туркия миграцион жараёнларини 4 асосий даврга ажратади. Мазкур тасниф қуйида 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал

Туркия миграцион сиёсати таснифи [6]

Давр	Миграция сиёсати ҳолати
1923-1950 йиллар	Икки томонлама иммиграция ва айланма эмиграция
1950-1970-йиллар	Эмиграцион портлаш
1980-1990-йиллар	Янги миграцион жараёнлар
2000-йиллардан кейинги давр	Миграцион ўтиш ва миграцияни бошқаришнинг янги шакллари

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Туркия миграцион сиёсати кўриб ўтилган ҳар бир даврда ҳар хил ўзига хос хусусиятларга эга бўлган. Илк даврнинг энг асосий жиҳатлари мусулмон бўлмаган аҳолининг (асосан, арманлар ва греклар) Кичик Осиё ҳудудидан эмиграцияси ҳамда турк миллатига мансуб мусулмон аҳолининг Болқон давлатлари ҳудудидан Кичик Осиёга иммиграциясида намоён бўлган. Мазкур даврнинг яна бир хусусияти миграция бўйича бошқа давлатлар билан тузилган ўзаро қарама-қарши келишувлар ҳисобланади. Болгария билан 1923 йилдаги ва Греция билан 1925 тузилган битимлар шулар жумласидандир. Бундан ташқари, замонавий Туркия томонидан ишлаб чиқилган модернизация дастури доирасида ҳам эътиборга молик миграцион жараёнлар кузатилди. Хусусан, қишлоқларда яшовчи меҳнатга лаёқатли аҳоли шаҳарларга кўчирила бошланди. Натижада, шаҳарларда ҳам ортиқча ишчи кучи кўпайиши сезилди ва чет элга ишлаш мақсадида кўчиш учун асослар ўз-ўзидан пайдо бўлди.

1950-йилларнинг охирларига келиб, бир қатор омиллар таъсири ўлароқ, туркларнинг Европага кўчиши масаласи пишиб етилди. Ушбу даврга келиб, турк шаҳарларида ишсизлик даражаси ошиб кетди. Муаммони ечиш мақсадида, ҳукумат ишчи кучи эмиграциясини қўллаб-қувватловчи сиёсат юрита бошлади. Классик ўзак-периферия модели назарияларидаги фаразлар амалда ўз аксини топа бошлади.

Европа ўзак давлатлари урушдан кейинги даврда ишчи кучи тақчиллиги билан юзма-

юз бўлишгани учун, камроқ ривожланган давлатлардан қисқа муддатга ишлаш мақсадида келувчи мигрантларга юқори эҳтиёж сезишди. Периферия эса, истиқболда уч карра ютуққа эришиши мумкин эди. Ортиқча ишчи кучи экспорти, ижтимоий капиталнинг ўсиши (мигрантлар малакасининг ошиши, ноу-ҳаунинг мамлакатга кириб келиши), шунингдек, пул ўтказмаларининг мамлакатга катта манфаат келтириши кўзланган эди. Оқибатда, туркларнинг ёппасига Европага, хусусан, Германияга кўчиши учун институционал асос ишлаб чиқилди. 1961 йилга келиб, Туркия ва Ғарбий Германия ўртасидаги кенг кўламли миграцияни қўллаб-қувватловчи “Меҳнат шартномалари бўйича келишув” (Labour Recruitment Agreement) имзоланди. Келишув доирасида Меҳмон ишчи дастури (Gastarbeiterprogramm) ишлаб чиқилди ва амалга оширилди.

Шу ўринда 1961 йилги келишув учун сабаб бўлган баъзи бир бошқа омилларни ҳам келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ. XX асрнинг иккинчи ярми бошида Ғарбий Германияда “иқтисодий мўъжиза” (Wirtschaftswunder) кузатилди. 1950-1959 йилларда ЯИМ йиллик ўртача 8%га ўсди. Бу кўрсаткич Европанинг бошқа давлатларидан юқори эди [10]. Ишчи кучига бўлган талаб борган сари ошиб борарди. 1961 йилда Берлин деворининг қурилиши мазкур муаммони янада жиддийлаштирди. Шарқий Германиядан келаётган катта миқёсдаги ишчилар оқими кескин пасайди. Натижада Туркия (1961), Марокаш (1963), Португалия (1964), Тунис (1965) ва собиқ Югославия (1968) билан

меҳнат шартномаларини амалга ошириш бўйича келишувлар имзоланди[11]. Ушбу келишувлар мигрант ишчиларнинг кам малака талаб қиладиган саноат соҳаларида ишлашлари учун кенг имконият очди.

Кўпчилик олимларнинг фикрича, АҚШ мазкур келишув имзоланиши учун Ғарбий Германияга сиёсий босим ўтказган[12]. Хусусан, Кнорц (2008) бундан икки асосий мақсад кўзланган деб ҳисоблайди: биринчидан, Ғарбий Германиядаги ижтимоий-иқтисодий ҳолат барқарорлаштирилган, шунингдек, Туркия ва бошқа унга ўхшаш давлатлар тимсолида янги иттифоқдошлар яратилган[13]. Аммо Ғарбий Германия бундай дастурларни ривожланиш учун кўмакнинг бир шакли сифатида талқин қилиш орқали оқлаган. Яъни, меҳмон ишчилар фойдали билим ва кўникмаларни эгаллаганларидан кейин, ўз мамлакатларига қайтиб, унинг ривожига ҳисса қўшишлари мақсад қилинганди[14].

Туркиянинг бу даврдаги сиёсатида икки йўналишга, пул ўтказмалари оқимини енгиллаштириш ва мигрантларнинг ватанларига қайтишларини осонлаштиришга, асосий урғу берилди. Расмий манбаларга кўра, 1961 ва 1974 йиллар оралиғида 800 000 нафар ишчилар Европага Туркия бандлик хизмати орқали юборилди. Уларнинг 649 000 (81%) нафари Германияга, 56 000 (7%) нафари Францияга,

37 000 (5%) нафари Австрияга ва 25 000 (3%) нафари Нидерландияга боришган. Бунда, миграция учун икки ташкилот – Давлат режалаштириш бошқармаси (Devlet Planlama Teşkilatı, DPT) ва Туркия бандлик хизмати (İş ve İşçi Bulma Kurumu, İİBK) масъул бўлган, яъни миграцион сиёсат ушбу икки ташкилот томонидан ижро этилган[15]. Меҳнат ва ижтимоий ҳимоя вазирлигининг чет эл филиали, Биринчи беш йиллик ривожланиш режаси (1963-1967 йй.), Уй-жой ва хунармандчилик кредитлари ва чет элда ишлаётганларга қарз ажратиш тўғрисидаги Қонун (1964 й.), Чет элда ишлаётганларнинг муаммолари бўйича йўриқнома (1972 й.), Иккинчи беш йиллик ривожланиш режаси (1968-1973 йй.), Чет элда ишлаётганлар ва чет элдаги фуқаролар муаммолари бўйича Мувофиқлаштирувчи қўмита, Қишлоқларни ривожлантириш бўйича кооперативлар, Саноат ва ишчилар инвестиция банки (1975 й.) каби бошқа ташкилотлар ва дастурлар юқоридаги икки органга кўмаклашиш билан шуғулланишган.

1973 йилнинг охирида бошланган нефть кризиси Туркиядан Европага йўналган миграция оқимининг пасайиши олиб келди. Бу пайтга келиб Туркиядан ташқарида меҳнат қилаётган жами турк ишчилари тақсимланиши 2-жадвалда кўрсатилган.

2-жадвал

1973 йилнинг охирида чет элда ишлаётган турк ишчилари тақсимоти [16]

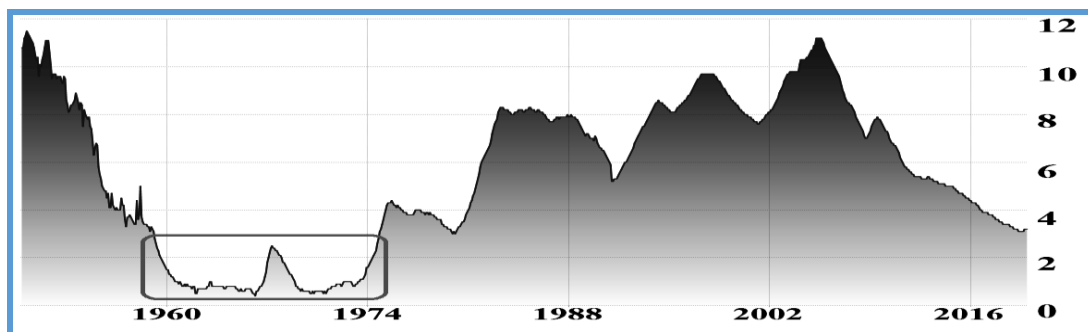
Давлат	Аёллар	%	Эркалар	%	Жами	%
Ғарбий Германия	135 575	91	480 252	75	615 827	78
Франция	172	0	33 720	5	33 892	4
Австрия	2 622	2	27 905	4	30 527	4
Нидерландия	2 700	2	27 391	4	30 091	4
Австралия	2 710	2	17 619	3	20 329	3
Швейцария	2 710	2	17 000	3	19 710	3
Бельгия	220	0	13 809	2	14 029	2
Дания	210	0	6 040	1	6 250	1
Швеция	1 922	1	3 139	1	5 061	0
Буюк Британия	131	0	1 880	0	2 011	0
Бошқалар	117	0	8 627	1	8 744	1
ЖАМИ	149 089	100	637 382	100	786 471	100

Жадвалдан кўриш мумкинки, 1973 йилнинг охирида 800 000 га яқин турк ишчилари чет элда меҳнат қилишган. Аёллар жами мигрант ишчиларнинг 19 %ни ташкил қилишган бўлишса, эркалар 81 %ни ташкил қилишган. Миграция учун асосий манзил Германия (78%) бўлган. Яна бир қизиқ жиҳат шундаки, Ғарбий Германияга ишлаш мақсадида кўчиб ўтган аёл мигрантлар жами аёл мигрантлардаги улуши 91 %га тенг бўлган. Ваҳоланки, эрка мигрантлар учун бу кўрсаткич бирмунча пастроқ (75 %).

Туркиядан Европага йўналган миграция оқимининг пасайиши нефть кризисидан ташқари бошқа сабабларга ҳам боғлиқ эди. 1970-йилларнинг бошларига келиб, Европа меҳнат бозори тўйина бошлади. Биргина Ғарбий Германия бўйича маълумотларни таҳлил қиладиган бўлсак (1-расм), 1960 йилдаги ишсизлик даражаси 1949 йилдаги максимал 12 %дан минимал 1,5 %гача тушганини, 1960-1974 йилларда 2 % атрофида сақланиб турганини, 1974 йилдан кейин эса, яна барқарор кўтарилиб борганини кўриш мумкин. Яъни, 1960-1974

йилларда Ғарбий Германия меҳнат бозори тўйинган ва мазкур даврдан кейин иш кучига бўлган ялпи талаб пасайиб борган. Яна бир эътиборга молик ҳолат шуки, Туркия ва Ғарбий Германия ўртасидаги “Меҳнат шартно-

малари бўйича келишув” 1973 йилда тўхтатилди. Германияга кириб келувчи янги миграция оқими пасайган бўлса-да, кўпчилик ишчилар Туркияда меҳнат имкониятлари камроқ бўлганлиги сабабли у ерга қайтиб кетишмади [17].

1-расм. 1949-2019 йилларда Германияда ишсизлик даражаси, % [18]

Ўрганилаётган даврда миграция оқимининг пасайишига яна бир сабаб Туркияда кескин кўпайган ишлаш истагини билдирганлар натижасида ўсган ишчи кучи таклифини бошқаришнинг қийинлашиб кетганидир. Маълумотларга кўра, ўша даврда Туркия ички меҳнат бозорига ҳар йили 700 000 га яқин янги ишчи кирган бўлса, уларнинг бор-йўғи 400 000 ишга жойлашган. Натижада, 1973 йилнинг охирида Туркия бандлик хизмати томонидан деярли 1 миллион шахс чет элда ишлаш истагини билдириб, рўйхатдан ўтган. Чет элда ишлаш учун ҳужжат топширувчиларнинг сони кескин ошиб кетганлиги учун, малакасиз ишчиларни рўйхатга олиш муддати 6-7 йилгача чўзилиб кетган. Бу ҳолат бир томондан миграция учун қўшимча ноқулайликлар туғдирган бўлса, иккинчи томондан ноқонуний миграциянинг оши-

шига олиб келган. Турист ишчиларнинг (мамлакатни турист сифатида қонуний тарқ этиб, бир қанча муддатга ишлашни мақсад қилган ноқонуний мигрантлар) сони кўпайган. 1972 йилда Ғарбий Германияда 80-100 минг атрофида турк миллатига мансуб ноқонуний мигрантлар фаолият юритишган [16].

Ушбу даврни ўрганганда, эътибор қаратиш керак бўлган иқтисодий категориялардан бири – мигрантларнинг пул ўтказмаларидир. Пул ўтказмалари Туркиянинг ўша пайтдаги тўлов балансига жуда катта таъсир қилган. 3-жадвалдан кўришимиз мумкинки, 1969 йилдан кейин мамлакатга энг кўп чет эл валюта айнан пул ўтказмалари орқали кирган. Шунингдек 1972 йилга келиб, пул ўтказмалари ҳажми экспорт ҳажмига деярли тенглашди.

3-жадвал

1968-1972 йилларда Туркиянинг тўлов баланси (танланган жорий ҳисоб элементлари бўйича АҚШ долларида) [16]

	1968 й.	1969 й.	1970 й.	1971 й.	1972 й.
Жами импорт	-763.7	-801.2	-947.6	-1 170.8	-1 562.7
Жами экспорт	496.4	536.8	588.5	676.6	885.0
Асосий экспорт маҳсулотлари					
Пахта	139.1	113.6	173.1	193.1	191.3
Тамаки	94.8	81.5	78.5	85.9	130.9
Ўнғоқлар	84.0	115.2	95.6	92.3	125.3
Жами пул ўтказмалари	107.3	140.6	273.1	473.4	740.2
Жами туризм соҳаси	-9.0	-5.0	-3.8	20.7	44.4
Жорий ҳисоб баланси	-224.0	-220.0	-171.0	-109.0	-8.0
Пул ўтказмалари, % ҳисобида					
Экспортга нисбатан	21.6	26.2	46.4	70.0	83.6
Импортга нисбатан	14.1	17.5	28.8	40.4	47.4

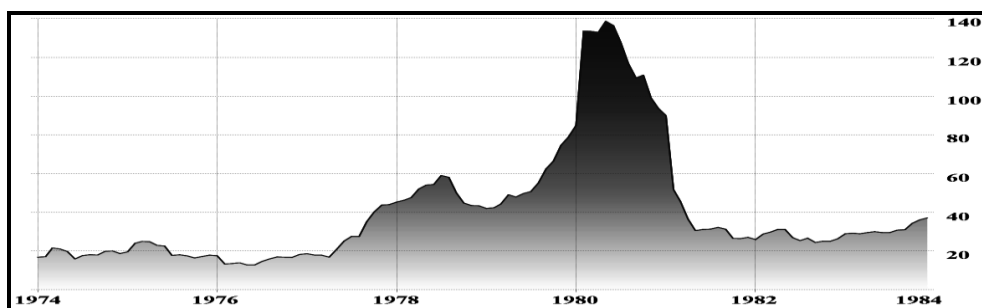
Умуман олганда, мазкур даврда мигрантларнинг пул ўтказмалари нисбатан юқори даражадаги импортни қоплашда юзага келадиган ва йил бўйи давом этадиган чет эл валютаси дефицити муаммосига ечим сифатида кў-

рилган [19]. 1980-йилларга келиб, жамиятдаги ижтимоий, маданий ва иқтисодий муҳитнинг трансформацияси оқибатида Туркия миграцион сиёсати кескин ўзгарди. Бу ҳолат Туркияда, шунингдек, унинг узоқ ва яқин қўшниларида

содир бўлган ижтимоий-сиёсий жараёнлар билан тушунтириб берилиши мумкин. Хусусан, 1980-90-йилларда Туркияда давлат тўнтариши, собиқ Совет Иттифоқининг Афғонистонда ҳарбий ҳаракатлари, Эрон ва Ироқ ўртасидаги 1-Форс кўрфази уруши, туркларнинг Болгариядан сургун қилиниши, Форс кўрфази уруши ва курд миллатига мансуб аҳолининг оммавий кўчиши, собиқ Совет Иттифоқи ва Шарқий Европа ҳудудида социалистик тизимнинг инқирози каби бир қатор эътиборга молик воқеалар юз берди. Натижада, сиёсий нотинчлик ҳукм сургун ҳудудлардан қочоқлар ва бошпана қидириб юрган шахслар Туркияга кириб кела бошлади, баъзилар Туркиядан кўчиб кетишди. Шунингдек, кейинги даврларда юқоридаги ҳудудлардаги ишсизлик даражасининг ошиб кетганлиги сабабли, жуда кўплаб ишчилар вақтинчалик иш излаб Туркияга йўналган миграцияда иштирок этишди. Бундан ташқари, 90-йилларда нисбатан барқарор бўлган Туркия орқали бошқа ривожланган давлатларга кўчиб ўтиш тенденцияси ҳам кузатилди. 1970-йилларнинг охирида ҳарбий чап кучлар ва ғарб томонидан қўллаб-қувватланган миллий ўнг кучлар ўртасида зиддият кучайиб кетди. Натижада 1980 йилда Ҳарбий штаб бошлиғи Генерал Кенан Эврен бошчилигида давлат тўнтариши юз берди. Охир-оқибат, 50 киши қатл қилинди, 500 мингга яқин одам қамоққа олинди[20].

Кейинги уч йил давомида мамлакатни Миллий Хавфсизлик Кенгаши орқали Туркия ҳарбий кучлари бошқарди. 1982 йилда янги Конституция қабул қилинди ва Кенан Эврен 7 йил муддатга президент этиб сайланди.

Давлат тўнтариши арафасида иқтисодиёт таназулга юз тутган эди. Инфляция, ишсизлик даражаси юқори, доимий равишда ташқи савдо дефицити кузатиларди. Тўнтаришдан кейинги уч йилда ўша пайтдаги вазир ва бош вазир ўринбосари, кейинчалик 1989-1993 йилларда Туркия президенти бўлган Тургут Ўзал саъй-ҳаракатлари натижасида иқтисодиёт барқарорлашди ва секин-аста ривожлана бошлади. Инфляция даражаси тўнтаришдан олдинги 140%дан барқарор 30-35%га тушди (2-расм). Иқтисодиётда давлат аралашувининг камайгани ҳисобига мамлакатда чет эл бизнеси учун имкониятлар яхшиланди. Туркияга киритилган тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар оқими мунтазам равишда ошиб борди. Хусусан, мазкур кўрсаткич 1980-1984 йилларда йилига ўртача \$65.4 миллионга тенг бўлган бўлса, 1985-1989 йилларда йилига ўртача \$271.2 миллион, 1990-1994 йилларда эса, йилига ўртача \$716.4 миллионга миқдорида тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар мамлакатга киритилди[21]. Бу нарса эса, ўз навбатида, пул ўтказмаларига бўлган ички талаб ва босимни юмшоқлаштирди.

2-расм. 1974-1984 йилларда Туркияда инфляция даражаси, % [22]

Туркларнинг тарих давомидаги энг катта кўчишларидан бири 1989 йилда юз берди. Болгариянинг ўша пайтдаги раҳбари Тодор Живков буйруғига биноан олиб борилган ассимиляция кампанияси натижасида 360 минг турк мамлакатни тарк этди (кейинчалик 1990 йилда 150 минг қайтиб келишди). Маълумотларга кўра, ушбу сиёсат 1984 йилда бошланган ҳамда турклар ва бошқа мусулмон миллатларни христиан номларини қабул қилиш ва баъзи мусулмон анъаналаридан воз кечишга мажбурлаган. Бундай кампаниянинг нега ўтказилганлиги ноаниқ, лекин кўпчилик тадқиқотчилар асосий сабаб сифатида турклар ва болгарлар орасидаги туғилиш даражаси диспропорциясини кўрса-

тишган (туркларнинг туғилиш даражаси юқори бўлган) [23].

1994 йилда “Аҳоли ҳаракатларини тартибга солишга мўлжалланган процедуралар ва принциплар мажмуи” бўйича 6169-сонли Қоидалар тасдиқланди. Бунга асосий сабаб сифатида Афғонистон, Ироқ ва Эрон урушлари, Форс кўрфази инқирози ва Совет Иттифоқининг кулаши натижасида юзага чиққан ноқонуний мигрантлар ва қочоқлар оқимини кўрсатишимиз мумкин. Маълумотларга кўра (Метц, 1995), 1994 йилда Туркияда 2 миллионга яқин эронликлар истиқомат қилишган. Яъни шуниси эътиборлики, уларнинг аксарияти Туркиядан АҚШ ва Европанинг бошқа ривожланган дав-

латларига кўчиш мақсадида транзит сифатида фойдаланишган. Гап шундаки, ўша пайтда эронликлар Туркияга визасиз киришлари мумкин эди. Бироқ Европа Иттифоқи ва БМТ расмий манбалари Туркияда доимий истиқомат қиладиган эронликлар сони 50 мингга тенг эканлиги тўғрисида маълумот берган [24].

Умуман, мазкур даврда, Туркия ҳукумати мамлакат ташқарисидаги эмигрантларга кўпроқ эътибор қарата бошлади [6]. Ушбу ҳолатни кўпчилик экспертлар ҳукуматнинг чет элда истиқомат қиладиган турклар орасида оппозицион кайфиятни тушуришга бўлган ҳаракати сифатида баҳолашган[25]. Натижада 1981 йилда икки фуқароликка рухсат берувчи қонун қабул қилинди. 1982 йилги Конституцияда эса, ҳукумат “чет элдаги фуқароларнинг оилалари билан бирлигини таъминлаши, уларнинг фарзандларига таълим бериши, маданий эҳтиёжларини қондириши, ижтимоий ҳимоя қилиши ва қайтиб келишлари учун қўмаклашиши” белгилаб қўйилди.

1995 йилда яна бир муҳим қонун қабул қилинди – Туркия фуқаролик қонунига ўзгартириш киритилди. Унга кўра, мамлакатни қачондир тарк этган, лекин Туркия фуқароси бўлмаган шахслар ёки уларнинг фарзандларига “Пушти карта” (Pink Card, 2009 йилда “Кўк карта” – Blue Card га алмаштирилган) бериладиган бўлди. Мазкур карта эса, унинг эгасига худди Туркия фуқаросидек мамлакат ҳудудида яшаш, мулк сотиб олиш, мерос қолдириш, бизнес юритиш ва ишлаш ҳуқуқини берди. Бундай картага эгалари маҳаллий ва миллий сайловларда қатнашиш ҳуқуқига эга эмасдилар [26].

Ичдуйгу ва Аксел (2013) томонидан таклиф қилинган тасниф бўйича, Туркияда тўртинчи давр XXI асрда бошланди ва бунда миграцияни бошқаришнинг янги шакллари кузатилди. 2000-йиллардан кейин Туркия миграцион сиёсат юритишда бир қатор қийинчиликларга дуч кела бошлади. Мамлакат жуда юқори суръатларда миграция транзитига айланди. Мазкур даврда миграцион жараёнлар умумий тарзда тўрт хил категориядаги шахслар билан боғлиқ равишда ўзгарди:

1. Нораціонал меҳнат мигрантлари – мамлакат ҳудудида етарлича рухсатларсиз меҳнат фаолияти билан шуғулланаётган чет эл фуқаролари;

2. Транзит мигрантлар – Туркиядан учинчи давлатга кўчиш ўтиш мақсадида транзит сифатида фойдаланаётган мигрантлар;

3. Бошпана қидириб юрган шахслар ва қочоқлар – ўз мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий ҳолатнинг ёмонлашуви натижасида кўчиш

мақсадида Туркия давлат чегарасини норасмий равишда кесиб ўтаётган шахслар;

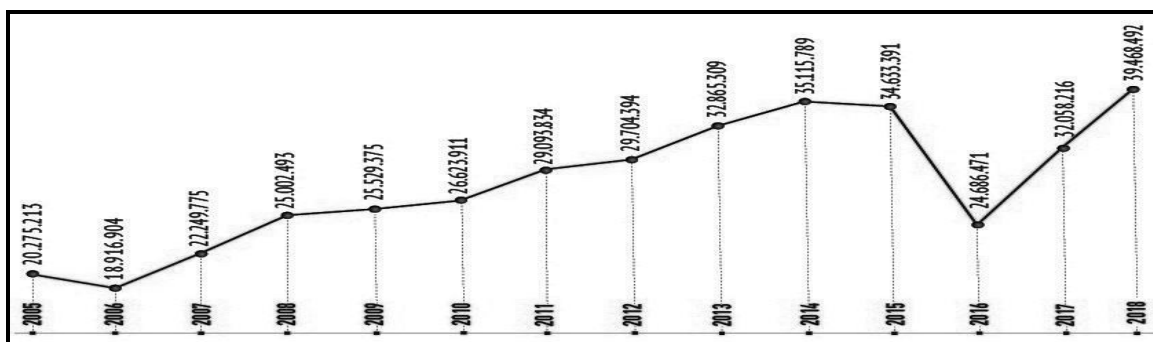
4. Рационал меҳнат мигрантлари – Туркияга расмий равишда ўқиш, ишлаш, истиқомат қилиш учун келаётган, ушбу фаолиятлар билан шуғулланиш учун расман рухсатга эга чет эл фуқаролари ва уларнинг оила аъзолари.

Нораціонал меҳнат мигрантлари сони ва кўламини аниқлаш жуда қийин масала, лекин умумий тренд шундайки, бу кўрсаткич борган сари ошиб бормоқда. Транзит мигрантлар ҳақида тўхталадиган бўлсак, маълумотларга кўра, 1995-2013 йилларда ярим миллиондан ортиқ шахслар Туркия ҳудудидан Европага кўчиб ўтиш учун транзит сифатида фойдаланишган. Асосий оқим эса, Ўрта Шарқ, Осиё ва Африка давлатларидан бўлган. 1990-йиллардан кейин, собиқ Совет Иттифоқининг парчаланиши натижасида ҳам ярим миллионга яқин мигрантлар у ёки бу кўринишда Туркия ҳудудида фаолият олиб боришган.

Миграция жараёнларини тартибга солиш учун 2000-йиллардан кейинги даврда Туркияда бир қатор амалий қадамлар ташланди. 2003 йилда Чет элликларнинг ишлашларига рухсат бериш тўғрисидаги 4817-сонли Қонун, 2013 йилга келиб эса, Чет элликлар ва халқаро кафилик тўғрисидаги 6458-сонли Қонун қабул қилинди. Мазкур икки ҳужжат асосида Европа ва жаҳон стандартларига мос самарали ва адолатли бошқарув тизими жорий этилди. Ушбу тизим бўйича мавжуд масалаларни ижро этувчи асосий институти сифатида 2013 йилда Туркия Республикаси Ички ишлар вазирлиги қошида ташкил этилган Иммиграция масалалари бўйича бош бошқармани (Directorate General of Migration Management) кўрсатишимиз мумкин. Хусусан, 6458-сонли Қонуннинг 103-моддасида “Иммиграция масалалари бўйича бош бошқарма миграцияга оид сиёсат ва стратегияларни амалга ошириш, тегишли ташкилот ва агентликлар орасида мувофиқлаштириш вазифасини бажариш, чет эл фуқароларининг Туркияга кириши, истиқомат қилиши, ва мамлакатдан чиқиб кетиши, халқаро ҳимояланиши, вақтинчалик ҳимояланишини ташкиллаштириш ва одам савдоси қурбонларини ҳимоялаш мақсадида Ички ишлар вазирлиги қошида ташкил этилган”[27]. Шунинг таъкидлаш керакки, ҳозирги пайтда юқорида кўрсатилган масалаларнинг аксарияти Туркия миллий полицияси (General Directorate of Security) томонидан амалга оширилади. Лекин келажакда бу вазифаларни босқичма-босқич равишда Иммиграция масалалари бўйича бош бошқарма ваколатига ўтказиш кўзда тутилган[6]. Мазкур ташкилот томонидан берилган маълумотлар таҳлили шуни кўр-

сатадики, 2018 йилда 40 миллионга яқин шахслар Туркияга кирган. Йиллар давомида эса,

умумий ўсувчи трендни кўриш мумкин (3-расм).

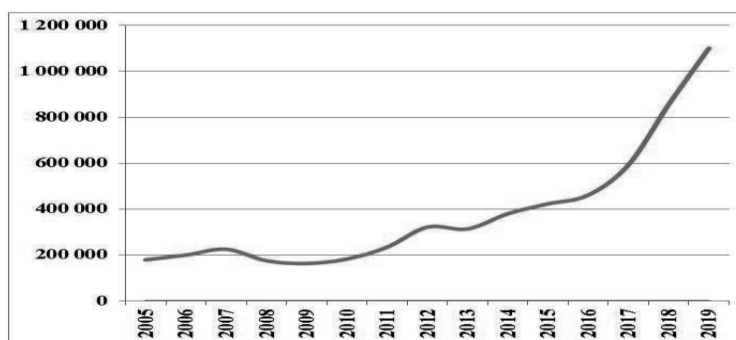
3-расм. 2005-2018 йилларда Туркия ҳудудига кирган шахслар сони [28]

2018 йилда қуйидаги давлатлар фуқаролари Туркияга кириш бўйича етакчилик қилишган: Россия (5,99 млн.), Германия (4,49 млн.), Болгария (2,41 млн.), Буюк Британия (2,24 млн.) ва Грузия (2,1 млн.). Туркиядан чиқиб кетган шахслар бўйича рақамлар ҳам кирган шахслар бўйича рақамлар билан деярли бир хил. Мисол учун, 2018 йилда 39,3 миллион шахс, асосан, яна ўша Россия, Германия, Болгария, Буюк Британия ва Грузия фуқаролари Туркиядан чиққан[28]. 2016 йилдаги пасайиб кетишни эса, шу йили Туркияда юз берган давлат тўнтарилишига бўлган ҳаракат натижаси сифатида талқин қилишимиз мумкин.

Маълумотларга эътибор берадиган бўлсак, Туркияда яшаш ҳуқуқини (residence permit) олиш бўйича сонлар ҳам борган сари ортиб бормоқда. Буни 4-расмда ҳам кўришимиз мумкин. Шу билан бирга, яшаш ҳуқуқини электрон тарзда расмийлаштираётганлар сони ҳам кўпайиб бормоқда. 2016 йилда мазкур йўналиш бўйича 490 799 киши расмийлаштирилган бўлса, 2017-2019-йилларда мос равишда 588 521, 722 932, 1 125 847 киши Туркияда яшаш ҳуқуқини элек-

трон тарзда расмийлаштирган. Ҳозирда, яшаш ҳуқуқини расмийлаштиришнинг асосий тўрт туридан фойдаланилмоқда: қисқа муддатли, оила билан боғлиқ, таълим билан боғлиқ, иш-лаш билан боғлиқ. 2018 йил маълумотларига мурожаат қилсак, шуни кўришимиз мумкинки, қисқа муддатли яшаш ҳуқуқининг улуши жуда юқори (5-расм).

Умуман олганда, Туркия миграцион сиёсатининг шаклланиш босқичларини ўрганишда Ичдўйгу ва Аксел (2013) томонидан олиб борилган тадқиқот глобал жараёнларга эътибор берган бўлса, баъзи бир бошқа олимлар, жумладан, Айдин (2016) хусусий ҳолларга мурожаат қилиш орқали, миграцион сиёсат қандай ўзгарганлигини давлрлаштирган. У Туркия ва Германия орасидаги миграцион жараёнларни ўрганиш бўйича фундаментал тадқиқот олиб борган. Унинг фикрича, 1961 йил икки давлат ўртасида миграция муносабатларидаги энг муҳим сана ҳисобланади. Олдин айтиб ўтганимиздек, айнан шу йили Туркия ва Ғарбий Германия Меҳнат шартномалари бўйича келишувни имзолашади.

4-расм. 2005-2019 йилларда Туркияда яшаш ҳуқуқи берилганлар сони [29]

Натижада, 1961 йилдан ҳозиргача бўлган даврда Германияда истиқомат қилувчи турклар сони бир неча мингдан 1,5 миллионга етди [8]. Германиядаги турклар сони ҳақида тўхталганимизда, турли манбаларда турли хил ра-

қамларни учратишимиз мумкин. Масалан, 2011 йилда Германияда ўтказилган аҳолини рўйхатга олишда 2,7 миллион Германия фуқаролари ота-онасидан ҳеч бўлмаганда биттаси Туркиядан эканлигини айтишган [30].

5-расм. 2018 йилда яшаш ҳуқуқи турлари [29]

АҚШдаги Германия элчихонаси эса, Германияда 4 миллион атрофида турклар истиқомат қилиши ҳақида маълумот беришган[31]. Конрадт ва Лангенбахер (2013) Германияда келиб чиқиши тўлиқ ёки қисман Туркияга бориб тақаладиган 2,5 миллиондан 4 миллионгача шахслар яшагини аниқлашган[32]. Ҳаттоки

баъзи тадқиқотчилар томонидан мазкур рақам 7 миллионга тенг эканлиги ҳам таъкидланган (Тесса, 2005) [33].

Айдин (2016) тадқиқотларига қайтадиган бўлсак, у Туркия-Германия миграцияни 6 даврга ажратди (4-жадвал).

4-жадвал

Туркия ва Германия ўртасидаги миграция тўлқинлари [8]

Давр	Йиллар	Қисқача хусусияти
1-тўлқин	1961-1973-йиллар	Меҳнат шартномаси асосида ишчиларни ёллаш
2-тўлқин	1973 йилдан 1980-йилларгача	Шахсларнинг оилалари билан бирлашиши ва нораціонал миграция
3-тўлқин	1980-йиллар бошлари	Бошпана қидириб юрган шахслар ва қочоқлар миграцияси
4-тўлқин	1983-1985-йиллар	Мигрантларнинг қайтиши
5-тўлқин	1990-йиллар	Қочоқларнинг иккинчи тўлқини
6-тўлқин	2000-йиллар	Айланма миграция

1-тўлқинда 1961 йилдан кейин турк мигрант ишчилари контракт асосида Ғарбий Германия ҳудудига ишлаш мақсадида кўчиб кела бошлаган. Уларни Германия Марказий меҳнат бошқармаси (Bundesagentur für Arbeit) меҳнат шартномаси асосида ишга ёллаган.

1973 йилга келиб (**2-тўлқин**), Меҳнат шартномаси асосида ишчиларни ёллаш келишуви тўхтатилади. Шунга қарамадан, шу пайтгача Германияда фаолият юритиб келган турклар ватанларига қайтиб кетишни исташмайди. Аксинча, уларнинг ёнларига ота-оналари ва фарзандлари кўчиб кела бошлашади.

3-тўлқин. 1970-йиллар ва 1980-йилларнинг бошидаги Туркиядаги сиёсий нотинчлик кўпгина туркларнинг Германиядан сиёсий бошпана сўрашига олиб келди. Германия қонунчилиги бўйича, бошпана сўраш ва уни олиш учун кетадиган вақт нисбатан юқори бўлганлиги учун, аксарият янги кўчиб келганлар ноқонуний фаолият турлари билан шуғулланишди, асосан, қора ишчи бўлиб ишлай бошлашди.

4-тўлқин. 1983 йилда Германия ҳукумати Чет элликлар репатриациясини қўллаб-қувватлаш бўйича қонун (Gesetz zur Förderung der Rückkehrbereitschaft von Ausländern) чиқарди.

Бу қонунга кўра, иммигрант ишчилар ва уларнинг оила аъзолари ўз ватанларига қайтиб кетишлари кўзда тутилган эди. Сиёсатшунослар ушбу қонун амалда кўпгина иммигрантларнинг ватанларига қайтишига олиб келишини ўйлашганди, шунингдек, Германияда қолган иммигрантларнинг жамиятга интеграцияси осонлашини мақсад қилишганди[35]. Қонун бўйича Германияда энг камида икки йил ишлаган шахсга 10 500, ҳар бир оила аъзосига эса, 1 500 Германия маркаси берилди. Бундан ташқари, мазкур шахсларнинг пенсия жамғармасига тўловлари ўзларига тўлиқ ҳисобланадиган бўлди. Натижада 250 000 га яқин турклар ўз ватанларига қайтишди [8].

5-тўлқин. 1990-йилларда Туркияда Курдистон Ишчилар Партияси (РКК, Partiya Karakerên Kurdistanê) ва амалдаги ҳукумат орасидаги қуролли тўқнашувлар жиддий оқибатларга олиб келди. Натижада, кўпгина курдлар Германияда сиёсий бошпана топишди. Бу эса, ўз навбатида Германиядаги турклар ва курдлар орасидаги зиддиятнинг кучайишига ҳамда турк диаспорасининг янада парчаланишига олиб келди [36].

6-тўлқин. 2000-йиллардан кейинги даврда нафақадаги туркларнинг Германия ва Туркия ўртасида мавсумий айланма миграцияси жуда оммалашди. Бундан ташқари, баъзи бир турк бўлмаган Германия фуқароларининг ҳам Туркияга миграция салмоғи ҳам анча оғирлашди. Биргина 2008 йилда 10 000 га яқин Германия фуқаролари Туркияда яшаш ҳуқуқини (residence permit) олишди. Уларнинг аксарияти турк эмаслиги ҳақида хулоса қилиш мумкин, чунки келиб чиқиши турк бўлган шахслар Туркияда яшаш ҳуқуқини расмийлаштириш орқали эмас, балки “Кўк карта” (Mavi Kart, Blue Card) олиб фаолият юритишади. Шунингдек, 2008 йилда 23 000 га яқин Германия фуқаролари Туркияда кўчмас мулк харид қилишган [37]. Мазкур давр юзасидан олимлар эътиборини тортган яна бир ҳолат шуки, Германияда истоқомат қилувчи келиб чиқиши турк бўлган юқори малакали шахслар паст малакали шахсларга нисбатан халқаро даражада кўпроқ мобил ва Туркияга кўчишга кўпроқ мойилроқ[38].

Умуман олганда, Германия ва Туркия орасидаги миграцион жараёнлар жуда ҳам ранг баранг бўлганлигини кўришимиз мумкин. Германия учун миграция асосан меҳнат бозоридаги талабни қондириш инструменти сифатида намоён бўлган бўлса, Туркия учун эса, бу жараён – иқтисодий ривожланиш, модернизация ва миллий тикланиш билан боғлиқ. Лекин охириги 10 йилликдаги икки мамлакат ўртасидаги миграцион жараёнларга назар ташлайдиган бўлсак, шуни кўрамизки, Германия учун салбий миграция сальдоси кузатилмоқда. Яъни 2006 йилдан кейинги даврда, Туркияга Германиядан келаётганлар сони тескари йўналишда ҳаракатланаётганлар сонидан доимий равишда камроқ бўлмоқда [39, 40].

Туркларнинг Германиядаги ҳозирги ҳолати ҳам эътиборга молик. 2009 йилда Локал ва Дер Шпигель нашрлари томонидан қизиқ маълумотлар ошкор қилинди. Уларга кўра, Германиядаги этник турклар меҳнат бозорида ва таълимда бошқа гуруҳ мигрантларга нисбатан анча орқада. Шунингдек, турк иммигрантлари меҳнат бозорида энг муваффақиятсиз ҳисобланишади. Уларнинг 30% мактабни тугатмайди, аксарият қисми одатда ишсиз, бундан ташқари, бошқалар билан солиштирганда, мазкур гуруҳда уй бекалари улуши жуда

юқори ҳамда кўпчилиги истиқомат қилиш учун ажратиладиган нафақага кун кўришади. Германия Федерал статистика бошқармаси маълумотлари эса, турк аёлларининг тахминан 30 % расман иш билан банд эканлигини кўрсатади. Бу кўрсаткич Германиядаги аёллар бандлигининг ярмигагина тенг. Иккинчи томондан, бошқалар билан таққосланганда, туркларда туғилиш даражаси жуда баландлигини кўриш мумкин[41].

Хулоса. Туркия Республикаси ўзининг деярли 100 йиллик тарихи давомида минтақавий миграцион жараёнларнинг марказида бўлди ва миграциянинг турли-туман шакллари ва кўринишлари кузатилди. Мамлакатдаги миграция жараёнлари эволюцияси ҳам эътиборга молик. Мазкур эволюциянинг илк даврларида миллат вакиллари бир маконда бирлаштириш мақсади юзага чиққан бўлса, кейинги даврларда, мос равишда, келишувлар орқали чет элга меҳнат қилиш мақсадида кўчиш, мигрантларнинг ўз оилалари билан бирлашиши, бир неча сиёсий нотинчликлар натижасидаги кўчишлар, бундан ташқари Туркиянинг мигрантлар учун транзит давлат сифатида шаклланиши юз берди. Натижада, замонавий Туркиядаги миграциянинг ҳозирги босқичини, асосан, транзит ва туризм билан боғлиқлигини кўришимиз мумкин. Умуман, шуниси аниқки, миграция Туркиянинг иқтисодий ривожланишида ва модернизациясида жуда катта ўрин тутди. Шу нуқтаи назардан, мамлакатдаги миграция оқимлари, уларда қатнашаётган ҳар бир индивидлар ёки гуруҳларнинг иқтисодийёт учун қандай таъсир ўтказётганлигини ўрганиш, таҳлил қилиш ва тегишли хулосалар чиқариш жуда муҳим. Чунки, бундай хулосалар келгусида Туркия тажрибасини амалда жорий қилиш учун катта аҳамият касб этади. Миграция жараёнларининг иқтисодийётга таъсирини эса, мазкур йўналишда фаолият юритаётган институтларнинг моҳиятини англамасдан, ушбу жараёнлардаги институтчинол ўзгаришларни мукаммал таҳлил қилмасдан туриб тўлиқ тушуниб бўлмайди. Шу нуқтаи назардан, миграция институтларини тизимли тарзда ўрганиш ва улар фаолиятини оптималлаштириш йўллари излаб топиш илмий-амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Massey, D. (1999). *International Migration at the Dawn of the Twenty-First Century: The Role of the State. Population and Development Review. Vol.25, No.2. pp. 303-322.*
2. Stowasser, B. (2002). *The Turks in Germany: From Sojourners to Citizens. Muslims in the West. Oxford University Press. pp. 52-68.*

3. Martin, P. (2002). *Germany: Managing Migration in the 21st Century*. Institute of European Studies. UC Berkeley. Working Paper Series.
4. Kirişci, K. (2003). *Turkey: A Transformation from Emigration to Immigration*. Migration Information Source Paper. Migration Policy Institute. Washington.
5. Canpolat, H. (2012). *Global migration and development of migration policies of Turkey and European Union*. <https://doi.org/10.13140/rg.2.2.20501.88804>.
6. İçduygu, A. & Aksel, D. (2013). *Turkish Migration Policies: A Critical Historical Retrospective*. *Perceptions*. Vol.18, No.3. pp. 167-190.
7. Bilgili, O. & Agimi, I. (2015). *Supporting Immigrant Integration in Europe: What Role for Origin Countries' Subnational Authorities?* Brussels. Migration Policy Institute Europe.
8. Aydın, Y. (2016). *The Germany-Turkey Migration Corridor: Refitting Policies for a Transnational Age*. Washington, DC. Migration Policy Institute.
9. Holzmann, R. & Fuchs, M. & Paçacı Elitok, S. & Dale, P. (2016). *Assessing Benefit Portability for International Migrant Workers: A Review of the Germany-Turkey Bilateral Social Security Agreement*. World Bank Social Protection & Labor Discussion Paper No.1606. World Bank Discussion Papers.
10. Eichengreen, B. & Ritschl, A. (2009). *Understanding West German economic growth in the 1950s*. *Cliometrica* 3. pp. 191-219. <https://doi.org/10.1007/s11698-008-0035-7>
11. Shonick, K. (2009). *Politics, Culture, and Economics: Reassessing the West German Guest Worker Agreement with Yugoslavia*. *Journal of Contemporary History*. Vol.44, Issue 4. pp. 719-736.
12. Larry, N. (2007). *The Economics of Europe and the European Union*. Cambridge University Press. p. 215.
13. Knortz, H. (2008). *Diplomatische Tauschgeschäfte. "Gastarbeiter" in der westdeutschen Diplomatie und Beschäftigungspolitik 1953-1973*. Böhlau Verlag, Köln.
14. Gerling, V. (2001). *Soziale Dienste für zugewanderte Senioren/innen. Erfahrungen aus Deutschland*. S. 78.
15. Akgunduz, A. (2006). *Labour Migration from Turkey to Western Europe-1960-1974*. Amsterdam. University of Amsterdam.
16. Abadan-Unat, N. (1976). *Turkish Workers in Europe, 1960-1975. A Socio-Economic Reappraisal*. Brill. Social, Economic and Political Studies of the Middle East and Asia. p. 7.
17. Volker, G. (1976). *Turkish Labour Migration to Germany: Impact on both Economies*. *Middle Eastern Studies*. Vol. 12 Issue 1. pp. 45-72.
18. *Germany Unemployment Rate*. (n.d.). <https://tradingeconomics.com/germany/unemployment-rate> дан олинди.
19. Sayari, S. (1986). *Migration Policies of Sending Countries*. *Annals*. Vol. 485. pp. 87-97.
20. *Turkey: Human Rights Denied*. (1988). Amnesty International. London.
21. Martin, P. (1991). *The Unfinished Story: Turkish Labour Migration to Europe*. Geneva. International Labour Office.
22. *Turkey Inflation Rate*. (n.d.). <https://tradingeconomics.com/turkey/inflation-cpi> дан олинди.
23. Curtis, G. (1992). *Bulgaria: A Country Study*. Washington. GPO for the Library of Congress.
24. Metz, H. (1996). *Turkey: a country study*. Federal Research Division. Library of Congress. 5th ed. p. 90.
25. Mügge, L. (2011). *Managing Transnationalism: Continuity and Change in Turkish State Policy*. *International Migration*. 50. 20-38.
26. Faist, T. (2016). *Dual Citizenship in Europe: From Nationhood to Societal Integration*. Routledge. USA. p. 133.
27. *Turkey: Law No. 6458 of 2013 on Foreigners and International Protection*. 4 April 2013. Retrieved from <https://www.refworld.org/docid/5167fbb20.html> on 14 February 2020.
28. *Иммиграция масалалари бўйича бош бошқарма*. <https://en.goc.gov.tr/entry---exit> дан олинди.
29. *Иммиграция масалалари бўйича бош бошқарма*. <https://en.goc.gov.tr/residence-permits> дан олинди.
30. *Zensusdatenbank - Ergebnisse des Zensus 2011*. <https://ergebnisse.zensus2011.de/> дан олинди.
31. *German Missions in the United States*. (2016). *Immigration and Cultural Issues between Germany and its Turkish Population Remain Complex*.
32. Conradt, D., & Langenbacher, E. (2013). *The German Polity*. Rowman&Littlefield Publishers. pp. 114-115.
33. Szyzkowitz, T. (2005). *Europe Confronts Terrorism*. Palgrave Macmillan. p. 53.
34. *Old Faultlines*. (2016). *The Economist*. <https://www.economist.com/europe/2016/08/06/old-faultlines> дан олинди.
35. Klusmeyer, D., & Papademetriou, D. (2009). *Immigration Policy in the Federal Republic of Germany*. New York. Berghahn Books.
36. Ostergaard-Nielsen, E. (2003). *Transnational politics: Turks and Kurds in Germany*. New York. Routledge.
37. İçduygu, A., & Erder, S., & Gençkaya, Ö. (2014). *Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları 1923-2023: Ulus Devlet Oluşumundan Ulus Devlet Ötesi Dönüşümlere*. MireKoç Raporları. İstanbul. Koç Üniversitesi.
38. Alscher, S., & Baraulina, T., & Müller, B. (2014). *'Exodus' oder Normalität? Annäherung an Umfang und Struktur türkeistämmiger Abwanderung*. Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, pp. 86-159.
39. *Bundesamt für Migration und Flüchtlinge (BAMF)*. (2016). *Migrationsbericht 2014*. https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Forschung/Migrationsberichte/migrationsbericht-2014.pdf?__blob=publicationFile дан олинди.
40. Nottmeyer, O. (2009). *Wedding Bells Are Ringing: Increasing Rates of Inter-marriage in Germany*. Migration Policy Institute.
41. Riphahn, R. & Sander, M. & Wunder, C. (2010). *The Welfare Use of Immigrants and Natives in Germany: The Case of Turkish Immigrants*. LASER Discussion Papers – Paper No. 44.